

De motorische ontwikkeling stimuleren bij 5-jarige kleuters via bewegingslessen met klein materiaal

.....

Marijke Van Genechten

**Professionele bachelor onderwijs: secundair
onderwijs lichamelijke opvoeding en
bewegingsrecreatie**

Academiejaar 2006 - 2007

Titel

De motorische ontwikkeling stimuleren bij 5-jarige kleuters via bewegingslessen met klein materiaal

Student

Marijke Van Genechten

Lichamelijke opvoeding- Bewegingsrecreatie

Promotor

Katrien Dua

Docente KHLeuven/ Lerarenopleiding

Samenvatting

De laatste jaren is bewegingsopvoeding een must geworden in de kleuterschool. De kleuters krijgen wekelijks enkele uren bewegingsopvoeding. Omdat het groot materiaal in aankoop vrij duur is, kan hier worden aangetoond dat je ook met klein en alternatief materiaal de psychomotorische ontwikkeling bij kleuters kan stimuleren. Wanneer de lessen ingekleed worden in een thema, hebben de kleuters er nog meer plezier in.

Het doel van dit eindwerk is tweërlei. Enerzijds geeft dit eindwerk een theoretische achtergrond weer waarin beschreven wordt hoe je als leerkracht de ontwikkeling van een vijfjarige kleuter kan stimuleren. Ook de kenmerken van een vijfjarige kleuter op cognitief, sociaal en anatomisch vlak worden bondig uitgelegd. Om een idee te krijgen van de didactische aanpak bij kleuters wordt er een overzicht gegeven van de didactiek rond klein materiaal in het kleuteronderwijs. Als laatste worden er enkele soorten klein materiaal beschreven met de bijbehorende bewegingsvormen.

Anderzijds worden er 10 lessen aangeboden waarin klein en alternatief materiaal gebruikt wordt. Deze lessen zijn ingekleed in een bepaald thema om de kleuters te motiveren en in te spelen op hun fantasie. Ook de reflecties met didactische opmerkingen en tips geven een overzicht van differentiaties en aanpassingen die kunnen toegepast worden bij het geven van de lessen.

INHOUDSTAFEL

Woord vooraf	5
A. Inleiding	6
B. Literatuurgedeelte	
Hoofdstuk 1 : De kleuter	
1.1 Psychomotorische ontwikkeling	7
1.2 Algemene ontwikkeling van een vijfjarige kleuter	10
1.3 Hoe leert een kleuter?	14
Hoofdstuk 2: Didactiek in het kleuteronderwijs	
2.1 Lesgeefstijl bij kleuters	17
2.2 Didactische tips	17
2.3 Didactische werkvormen	19
2.4 Differentiëren in een bewegingsles voor kleuters	20
Hoofdstuk 3: Klein materiaal	
3.1 Waarom werken met klein materiaal?	23
3.2 Soorten klein materiaal	23
3.3 Mogelijkheden met klein materiaal	24
3.4 Opbouw van een bewegingsactiviteit met klein materiaal	25
Hoofdstuk 4: Materiaalgebruik in hoeken	
4.1 Waarom werken in hoeken?	27
4.2 Verschillende soorten hoeken	27
Hoofdstuk 5: Themalessen met klein materiaal	30
C . Praktijkgedeelte	31
1. Bob de bouwer	

2. Dierentuin
3. Boerderij
4. Fit en Gezond
5. Ballonnen
6. Piraten
7. Brandweer
8. Indianen
9. Kleuren
10. Beroepen

D. Besluit	32
Literatuurlijst	33
Bijlagen	35

Woord vooraf

Voor het tot stand komen van mijn eindwerk zou ik graag enkele mensen willen bedanken. Ze hebben ervoor gezorgd dat ik dit werk tot een goed einde heb kunnen brengen en steeds op hen kon rekenen.

Ik wil hierbij mijn promotor Mevrouw Dua bedanken voor de nuttige tips, aanwijzingen en het opvolgen en nalezen van mijn eindwerk.

Ook de leerkracht lichamelijke opvoeding van Paridaens en Vrije basisschool Oosterwijk wil ik bedanken voor het mogen geven van mijn lessen en het kritisch beoordelen van de gegeven lessen.

Als laatste wil ik nog een speciaal woord van dank richten aan mijn ouders en zussen die me tijdens mijn opleiding gesteund hebben en me de kans gaven om verder te studeren. Zij hebben me met raad en daad bijgestaan.

Bedankt!

Marijke Van Genechten

Juni 2007

A. Inleiding

Tijdens onze opleiding hebben we meermaals de mogelijkheid gekregen om bewegingsopvoeding aan kleuters te geven. Aangezien dit lesgeven mij zeer goed bevallen is, was het voor mij een uitgemaakte keuze om mij hierin verder te verdiepen. Het feit dat wij tijdens onze opleiding geen theoretische achtergrond hebben gekregen, was voor mij een reden om tijdens de verschillende stages zoveel mogelijk ervaring op te doen. De keuze van dit onderwerp om mijn eindwerk uit te werken, was een ideale kans om mijn ervaring en kennis omtrent kleuters nog meer uit te breiden.

De kleuterperiode is een belangrijke periode in de ontwikkeling en de motoriek van het kind. Op deze leeftijd moeten de kleuters zoveel mogelijk kansen krijgen om zich te ontwikkelen. Tijdens de lessen bewegingsopvoeding moet de leerkracht met het nodige materiaal deze ontwikkeling stimuleren. Als leerkracht is het belangrijk dat je het nodige materiaal vindt, dat zowel de fijne motoriek als grove motoriek stimuleert. Omdat het werken met kleuters en klein materiaal heel wat achtergrondkennis vraagt, zullen deze voldoende uitgewerkt worden in de literatuurstudie. Deze achtergrondkennis zal nadien gebruikt worden bij het didactisch uitwerken van de lessen met klein materiaal.

Bij het zoeken naar literatuur is mij opgevallen dat er over bewegingsopvoeding in de kleuterschool veel minder informatie te vinden is dan over de lagere school. Vaak worden deze twee gecombineerd waardoor er over kleuters veel minder te vinden is. Ook bij de voorbereiding van de lessen, was er weinig informatie te vinden over concreet lesmateriaal. Het werken met klein en alternatief materiaal is weinig ingeburgerd en om die reden niet concreet uitgewerkt. Daarom is het ook een ideaal gegeven om er een eindwerk over te maken.

Met dit eindwerk kan worden aangetoond hoe de psychomotorische ontwikkeling bij kleuters kan gestimuleerd worden via bewegen met klein materiaal en welke verschillende mogelijkheden er zijn met klein en alternatief materiaal. Hiervoor is er eerst een grondige literatuurstudie uitgevoerd waarna die theorie en kennis toegepast worden bij het maken van de lessen. De lessen werden uitgetoetst bij 5-jarigen in de kleuterschool. Bij elke voorbereiding staan er enkele tips en opmerkingen neergeschreven met betrekking tot de didactische aanpak. Ook de bedenkingen over het werken met klein materiaal komen aanbod.

B. Literatuurgedeelte

Hoofdstuk 1: De kleuter

1.1. Psychomotorische ontwikkeling

1.1.1 Theoretisch

De psychomotorische ontwikkeling wordt, volgens Simons¹, gekenmerkt door een samenwerking van drie belangrijke componenten: een motorische component of bewegingscomponent, een cognitieve component en een dynamisch - affectieve component. Dit noemen we de 3 kenmerken van het menselijke gedrag. De motoriek (= motorische component) houdt verband met het al dan niet goed functioneren van het bewegingsapparaat en het centraal zenuwstelsel hangt hier nauw mee samen. De psyche (cognitieve en dynamisch -affectieve component) maakt de motorische gedragingen van de mens zinvol en typisch menselijk. Tussen die psyche en motoriek bestaat een constante wisselwerking.

Bijvoorbeeld bij het spelen met een ballon is er dus sprake van psychomotorische ontwikkeling: zowel het tikken als slaan met de ballon (motoriek), als het juist inschatten van de snelheid, afstand en kracht (cognitie), terwijl ook het enthousiasme of het bekwaamheidsgevoel (dynamisch- affectief) het spelen met de ballon beïnvloeden. We trachten tijdens de bewegingsopvoeding van kleuters te werken aan deze 3 componenten en aan een goede wisselwerking tussen psyche en motoriek.

1.1.2 Algemeen

De bewegingsopvoeding kan voor een groot deel bijdragen tot de psychomotorische ontwikkeling. Bij kleuters kan die ontwikkeling vooral gestimuleerd worden door het aanbieden van een groot aantal bewegingssituaties. Hierdoor wordt de kleuter uitgenodigd om te spelen. Om bij te dragen tot de psychomotorische ontwikkeling tijdens een les bewegingsopvoeding moet er rekening gehouden worden met de volgende aspecten:

- **Ontwikkelingsdrang:** een kleuter heeft een sterke ontwikkelingsdrang. Door allerlei bewegingen en ontdekkingen begint de kleuter te ontwikkelen. De lesgever speelt hierbij een belangrijke rol. Vygotsky¹ gaat ervan uit dat de ontwikkeling van het kind in de eerste plaats het gevolg is van interactie met een volwassen

---

¹ Uit: Vallaey, M. (1997). *Psychomotoriek bij kinderen*. p 17. Leuven: Acco

persoon. De leerkracht moet hierbij stimuleren, aanmoedigen en verbeteren. Het stimuleren van die cognitieve ontwikkeling situeert zich in 'de zone van naaste ontwikkeling'. Dit zijn de cognitieve handelingen die het kind net niet alleen kan maar wel met behulp van leerkracht kan uitvoeren.

- **Bewegingsdrang:** kleuters staan open voor mogelijkheden en indrukken die de omgeving biedt. Wanneer een kind een turnzaal ziet vol met materiaal nodigt dat uit om te bewegen. Daarom moet de leerkracht een landschap creëren dat uitnodigt om te bewegen. Dit kan zowel met klein als groot materiaal verwezenlijkt worden. Zo nodigen ook plassen op de speelplaats uit om er over te springen en in te springen.
- **Herhaling:** het verkennen, uitproberen en oefenen zie je terug in het eindeloos herhalen van spelpatronen. Zo ontstaan er langzaam variaties en uitbreiding. Het geduld van de leerkracht wordt hierbij vaak op de proef gesteld. Zo kan een kleuter een spelletje eindeloos blijven spelen, terwijl een leerkracht wil overgaan naar een andere oefening of spel.
- **Uithoudingsvermogen:** een kleuter kan een spel niet zo lang volhouden maar na een korte rustpauze is hij weer snel opgeladen. Het is daarom belangrijk om bij kleuters op tijd een rustpauze in te lassen. Door die afwisseling van drukte en rust kan een kleuter enorme hoeveelheden energie verbruiken.
- **Egocentrisch:** Doorheen de kleuterfase heen, ontwikkelt de kleuter zich van in zichzelf spelend, via naast een ander spelend tot met een ander spelend². Zo zit een vijfjarige kleuter op het niveau van met een ander spelend. Dit gaat vooral om samenspelen met materiaal. Bij het begin van de kleuterperiode (3 jaar) verlopen de pogingen om samen te spelen nog aarzelend en zijn deze meestal van korte duur. Naarmate een kleuter ouder (5 jaar) wordt en naar het lager onderwijs gaat, komt steeds meer associatief en coöperatief spel. Bij associatief spel zijn de kinderen al samen bezig, maar ze hebben geen gemeenschappelijke taak of doel. Bij coöperatief spel zijn de kinderen ook samen bezig, maar nu stemmen ze hun activiteiten op elkaar af om samen een doel te bereiken. De vijfjarige kleuter kan tijdens de les bewegingsopvoeding vrij goed samenspelen met een andere kleuter.

---

² Uit: Struyven, K. (2003). *Groot worden, de ontwikkeling van baby tot adolescent*. Tiel: Lannoo campus

1.1.3 Specifiek voor 5-jarige

Tijdens de eerste 4 levensjaren heeft een kleuter al de grote motorische vaardigheden ontwikkeld. De 5 jarige kleuter bevindt zich volgens Gallagher³ in de elementaire fase. In die fase bouwt de kleuter zijn groot motorische vaardigheden verder uit door te oefenen op bewegingsvaardigheden zoals klauteren, balanceren, lopen, mikken en pakken van een bewegend voorwerp. De kleuter ontwikkelt ook een grotere controle en ritmische coördinatie van fundamentele bewegingen. Wat de spelvaardigheid betreft, begint de 5-jarige kleuter met het inschatten van snelheid van bewegingsmogelijkheden van de ander zich te ontwikkelen. Tikspelen zijn hiervoor een ideaal hulpmiddel. Voor de kleuter is veel bewegen noodzakelijk om de vitale organen optimaal te doen functioneren; bovendien wordt ook de spierontwikkeling gestimuleerd. De 5-jarige kleuter ontwikkelt al spelend en zich bewegend zijn zintuigen.

Tegen het einde van de kleuterfase (rond 5 à 6 jaar) zien we de kenmerken ontstaan van de motorisch gevoelige periode, waarin het kind veel leert. Enkele van die kenmerken zijn: het grotere uithoudingsvermogen, de verder ontwikkelde oog-hand coördinatie, het zich langer kunnen concentreren op één dezelfde activiteit, het goed willen beheersen van de bewegingen

De specifieke ontwikkelingen⁴ van een 5-jarige kleuter op het vlak van de verschillende bewegingsvaardigheden vatten we in het kort samen:

- * **Springen:**
  - kan springen met 2 voeten samen (afzetten en landen)
  - past zijn sprongkracht aan de te overbruggen afstand aan
  - schakelt kleine aanloop in
  - kan meerdere hindernissen overschrijden
  - durft vanaf een hogere afstootplaats springen
  - kan huppelen! => armen zwaaien in gekruiste coördinatie
  - kan over afstand hinken
- * **Klimmen & Klauteren:**
  - klautert op hogere en steilere hellingen
  - combineert bijkomende opdrachten tijdens klimmen bv. met pittenzakje
  - neemt vlot moeilijkere overgangen
  - werkt graag met smallere vlakken
  - klimt en daalt met wisselpas
- * **Gooien:**
  - gooit met bovenhandse worp waarbij het been aan de kant van werparm mee uitstapt (homolaterale worp)
  - brengt elleboog op schouderhoogte tijdens de worp

---

³ Uit: Nackom, K. (2005-2006) *cursus didactiek 2 LO*. KHLeuven

⁴ Uit: Bertrands, E. en De Medts, C. (2003). *Kleuterstappen in beweging*. Leuven: Acco

- gooit gerichter en krachtiger dan 3-jarige
- evolueert naar heterolaterale worp: het been tegenovergesteld aan de werparm stapt mee uit

- * **Vangen:**
- probeert makkelijk grijpbare voorwerpen te vangen met één hand (dominante hand)
  - vangt voorwerpen met beide handen
  - verplaatst zich volgens de vlucht van de bal

* **Evenwicht bewaren:**

- kan minimaal 5 sec. op één been staan
- houdt verschillende evenwichtshoudingen langer aan
- houdt het evenwicht op een smal, licht labiel steunvlak
- stapt vlot over van het ene naar het andere steunvlak
- maakt weinig bijbewegingen

1.2. De algemene ontwikkeling van een vijfjarige kleuter

1.2.1. Anatomische ,fysische en psychische ontwikkeling

De lichamelijke ontwikkeling neemt tijdens de kleuterperiode snel toe. De rijping speelt hierbij een grote rol. Voor jongens en meisjes loopt die groei aanvankelijk vrij synchroon. De motorische ontwikkeling wordt gekenmerkt door duidelijk veranderde lichaamshoudingen. Tussen de leeftijd van 4,5 jaar tot 6 jaar merken we de " Gestalteswandel " op. Dit is de periode waarin de 'kleinkindvorm' stilaan overgaat in de ' grootkindvorm'. De ' kleinkindvorm' wordt gekarakteriseerd door een extra groot hoofd, een ronde buik en in verhouding korte ledematen. Het kind ziet er vrij mollig en gedrongen uit.⁵ Bij ' grootkindvorm' krijgt men een toename in de lengtegroei en versterking van de spieren en ledematen. Dit proces duurt ongeveer één jaar en zet zich bij de meisjes iets vroeger in dan bij de jongens.

Wat betreft de psychische mogelijkheden kan een vijfjarige kleuter zich bewuster met zijn eigen bewegen bezighouden. De houding ten opzichte van het eigen bewegen verandert. Het leren op een bewuster niveau wordt na de kleuterfase dominant. Er zal dan een moment komen waarop de kleuter zegt: " Kijk een juffrouw, ik kan al op één been springen!" Dit kind is dan het springen op één been als doel gaan zien. In de kleuterfase geldt in het algemeen, dat het onbewust spelend bezig zijn, het procesmatige, meer op de voorgrond treedt dan het bewust bezig zijn met het bereiken van het resultaat, het productmatige. Zo kan een kind op vrij jonge leeftijd zich in de gymnastiekwereld uitleven op een klim- en klauterparcours maar het echte turnen als

⁵ in bijlage 1: het verschil tussen de jongste en oudste kleuter in lichamelijke ontwikkeling van het bewegingsgedrag. Uit: Lambeir, G. (2004-2005). *Bewegingsopvoeding voor kleuters*. KHLeuven

resultaat dient zich pas aan in de periode waarin het kind psychisch en fysiek in staat is om een ingewikkelde combinatie van arm- en beenbewegingen te leren coördineren. Het tempo waarin de motorische ontwikkeling verloopt, wordt sterk beïnvloed door de mate van stimulering en de kansen die de kinderen op het juiste niveau krijgen. Kleuters die iedere dag een bewegingsactiviteit krijgen aangeboden gaan veel sneller vooruit op het vlak van motoriek.

1.2.2 De spelontwikkeling

Volgens Freud² bevindt de kleuter zich in de fallische of oedipale fase. Ze zoeken prikkels en bevrediging op, met het eigen lichaam als vertrekbasis. Kleuters gaan deze behoefte vertolken in hun spel (doktertje spelen, vadertje en moedertje spelen,...) en dit buiten het gezichtsveld van de volwassenen.

Het spel bij kleuters wordt gekenmerkt door keuzevrijheid. Het kind gaat zelf in vrijheid beslissen dat het gaat spelen. Een ander kenmerk is dat het kind plezier beleeft aan het spelen. Er is ook een voortdurende wisselwerking tussen dagelijkse wereld en fantasiewereld. De grens tussen spel en arbeid is niet altijd duidelijk te trekken. Tijdens de kleuterperiode zijn er de volgende spelen bij kleuters te onderscheiden:

a) *Het imitatiespel*: Het kind herspeelt de wereld op zijn eigen manier. Daarbij horen uitdrukkingen die ze van hun ouders of juffrouwen gehoord hebben. Ze spelen bijvoorbeeld een rollenspelletje waarbij ze de rol van hun moeder overnemen.

b) *Het constructieve spel*: Kleuters houden zich tijdens het constructieve spel vooral bezig met materialen en 'stof' zoals water en zand verkennen. Dit verklaart waarom kleuters urenlang in de zandbak kunnen vertoeven. Ook bij bewegingsopvoeding komt het constructieve spel tot uiting. Wanneer de kleuters bijvoorbeeld een oefening tot een goed einde hebben gebracht, mogen ze een blokje bij op hun toren plaatsen om zo een zo hoog en stevig mogelijke toren te bouwen.

c) *Het fantasiespel*: Kinderen voeren aan hun eigen spel elementen toe uit hun eigen bewegingswereld. Zo zullen ze bij het spelen op de speelplaats als een snel een verhaaltje rond hun spel verzinnen. Bij bewegingsopvoeding houden we rekening met de gevoeligheid van kleuters voor fantasie. Werken rond sprookjes of themalessen is ideaal om in te spelen op de fantasie van de kleuters.

d) *Het bewegingsspel*: Er is hier sprake van een spel waar het bewegen een centrale rol speelt. Het gaat hier over het plezier van het bewegen zelf. Bij kleuters is dit overduidelijk aanwezig. Bij bewegingsopvoeding komt dit

---

² Uit: Struyven, K. (2003). *Groot worden, de ontwikkeling van baby tot adolescent*. Tiel: Lannoo campus

bewegingsspel het sterkst tot uiting. Ook op de speelplaats zijn de kinderen hier voortdurend mee bezig. Ze spelen op de speelplaats tikkertje, 'steen-blad-schaar', trefbal en veel andere bewegingsspelletjes waardoor ze zich kunnen ontwikkelen en plezier beleven.

1.2.3 De sociaal-emotionele ontwikkeling

Wanneer een kind naar de kleuterschool gaat, neemt het gehechtheidsgedrag geleidelijk af. De vijfjarige kleuter kan langere afwezigheidsperiodes van de gehechtheidsfiguur aan dan een driejarige kleuter. Ze ontwikkelen ook een grotere drang naar zelfstandigheid. Hun zelfbewustzijn groeit en ook hun zelfkennis groeit aan. De kleuter zit in de 'ik wil periode' waarbij vaak onrealistische doelen worden voorgesteld die niet haalbaar zijn. Het kind wil zoveel mogelijk zelfstandig doen ook al is hij er vaak niet toe in staat.

Vriendschappen bij kleuters zijn niet duurzaam en blijven oppervlakkig. Zo kan de favoriete speelkameraad na enkele weken weer uit beeld verdwijnen en plaats maken voor een nieuwe speelkameraad. Voor een kleuter is een vriend iemand die lief is en met wie je leuk kan spelen.

Wat betreft de ontwikkeling, kan een kleuter zich pas optimaal ontwikkelen wanneer hij zich in een veilige omgeving bevindt. Deze veiligheid valt onder de emotionele component. Kinderen zullen zich veilig voelen wanneer ze geaccepteerd worden, vertrouwen om zich heen voelen en beschermd worden. Een vertrouwde persoon (= vaak leerkracht) moet bij kleuters in de buurt direct bereikbaar zijn. Tijdens een les bewegingsopvoeding bij kleuters kan je deze sociaal-emotionele ontwikkeling stimuleren door hen positieve feedback te geven. Je kan als leerkracht zeggen: 'Als het niet lukt is dat niet erg! We zullen het eens samen oefenen of ik zal het nog een voordoen.' Als ze een oefening niet durven moet jij als leerkracht laten zien dat het kind op jou kan rekenen en dat ze je kunnen vertrouwen. Ook de kinderen die een oefening goed uitvoeren moet je (positieve) feedback geven. Als leerkracht kan je zeggen tegen de klas: 'Kijk eens, die kan mooi met 2 voetjes springen! Laat eens zien dat jullie dat ook kunnen!'

1.2.4. Taalontwikkeling

De taal bij kleuters wordt niet alleen ontwikkeld door met elkaar te praten maar ook door in zichzelf te praten. De kleuters proberen alles wat ze uitvoeren in woorden onder te brengen. Zelfs tot 's avonds toe oefent de kleuter de taal d.m.v. bedmonologen. Taal staat ook in het teken van denk- en fantasieontwikkeling van de kleuters. Met behulp van

taal proberen ze greep te krijgen op de dingen die ze zowel in hun fantasie als in de werkelijkheid waarnemen.

Een kleuter van vijf jaar kent ongeveer 3000 woorden. Hij maakt echter nog veel fouten maar het kind leert steeds correcter spreken. Zo kan hij steeds langere en meer volledige zinnen vormen. Soms komt aarzelend spreken vaak voor, maar dat is vaak in emotioneel geladen situaties, wanneer kinderen te veel ineens willen vertellen. Bij de bewegingsopvoeding kan je de taal stimuleren door alle activiteiten en voorwerpen steeds duidelijk bij naam te noemen. Of je kan vragen aan de kleuters hoe bepaalde voorwerpen noemen. Je kan ook onder woorden brengen wat je denkt en welk probleem je probeert op te lossen. Wanneer je in een les bewegingsopvoeding specifiek rond het thema taal⁶ werkt kan je de lln ook heel wat bijleren. Bv. het verschil tussen korte e en lange ee. De kleuters moeten als ze het woord " bed" horen naar de matten lopen en als ze het woord " beek" horen moeten ze naar het laken lopen. Zo oefenen de lln geleidelijk aan hun taal en leren nieuwe woorden.

1.2.5 Cognitieve ontwikkeling

De kleuterperiode is de bloeiperiode van de fantasie. Kleuters kunnen de werkelijkheid van de fantasie al vrij goed onderscheiden en ze kunnen hun fantasie gebruiken als een bron van plezier en speelse creativiteit. Vanaf de leeftijd van 4 jaar is er bij kleuters een ongelooflijk verlangen naar sprookjes. Er is geen enkele leeftijdsgroep die er zo door geboeid is als de 4 en 5-jarige kleuter. Om in te gaan op de fantasie van de kleuters zou men tijdens de les bewegingsopvoeding kunnen werken rond sprookjes. Er wordt dan zowel tegemoetgekomen aan de fantasie als aan de bewegingsdrang van de kleuters. De vijfjarige kleuter bevindt zich in het pré - operationeel stadium² waarbij er af en toe nog verwarring bestaat tussen fantasie en werkelijkheid. Zo kan een kleuter tijdens een les bewegingsopvoeding vaak de vraag stellen: Waarom, juffrouw? De kleuters denken dat alles een bedoeling heeft en als het van hen afhangt stellen ze de hele dag waarom - vragen. Ook oefenen de kleuters tijdens een les bewegingsopvoeding hun cognitieve vaardigheden door allerlei bewegingsopdrachten uit te voeren en door veel te doen. Tijdens een les met klein materiaal waar je bijvoorbeeld met kranten werkt, kan je werken aan de cognitie van de kleuters door kennis te maken met de begrippen: voor, op, achter, naast, rond, onder, groot en klein. Ze moeten bijvoorbeeld bij hoekenwerk in de ene hoek alleen op de voorwerpen gaan staan, terwijl ze in de andere hoek alleen onder de voorwerpen moeten kruipen,....

---

⁶ Uit: Lamon, A. (1999). *Hoe kleuters en jonge kinderen "taal" leren in beweging*. Publicatiefonds voor Lichamelijke opvoeding vzw.

² Uit: Struyven, K. (2003). *Groot worden, de ontwikkeling van baby tot adolescent*. Tielt: Lannoo campus.

1.2.6. Morele ontwikkeling

Volgens de Theorie van Kohlberg² bevindt de kleuter zich in de preconventionele fase. In de eerste fase richt het kind zich op de strafvermijding. Hierbij beschouwt de kleuter 'goed' dat wat je laat omdat je anders straf krijgt. In de tweede fase is 'goed' datgene wat het kind in zijn belevingswereld ervaart als prettig (beloning), datgene wat in het eigen voordeel speelt. Een kleuter gaat de geboden en verboden van zijn ouders namelijk geleidelijk in zich opnemen en deze worden verinnerlijkt tot een eigen geweten, zo ontstaat er een spiegelgeweten. De normen die het kind voor zichzelf stelt, zijn een pure afspiegeling van hetgeen de volwassenen steeds hebben voorgehouden. Vaak begrijpt de kleuter echter niet waarom iets moet of juist iets niet mag. 'Waarom mag ik nu niet in die plas springen?', dat is toch zo plezant kan het kind denken.

1.3 Hoe leert een kleuter?

Er zijn verschillende manieren waarop een kleuter in bewegingssituaties kan leren. In bewegingssituaties kan je niet alleen leren bewegen maar ook andere motorische leerervaringen opdoen. Zoals we bij de psychomotorische ontwikkeling reeds besproken, spelen ook emotionele en cognitieve aspecten een rol. We trachten hierbij de verschillende manieren van leren bij kleuters te verduidelijken:

**Leren door meebewegen en nadoen*

Een kleuter leert vooral motorische vaardigheden door het meebewegen met anderen en het nadoen van het bewegingsgedrag van anderen. Om met anderen te kunnen meebewegen, is het noodzakelijk dat de kleuter eerst een voorstelling tracht te maken van het verloop van de beweging. Dat kan de kleuter leren door goed te kijken naar het bewegingsgedrag. Zo zal een leerkracht tijdens les bewegingsopvoeding altijd één of meerdere duidelijke demonstraties moeten geven voor de kleuters van start kunnen gaan. De kleuters moeten dan ook aandachtig kijken naar de demonstratie van de leerkracht. Na de demonstratie heeft de kleuter een voorstellingsbewustzijn ontwikkelt zodat hij weet hoe de beweging gaat. Bijvoorbeeld bij voorwaarts tuimelen: De kleuter kijkt: hoe moet ik mijn handjes zetten?, hoe moet ik mijn hoofdje zetten? Door het herhaaldelijk *nabootsen* en goed te kijken, krijgt het kind langzamerhand een beeld van het bewegingsverloop. Door het *meebewegen* bijvoorbeeld wanneer het kind op de rug

---

² Kohlberg heeft op basis van de cognitieve ontwikkeling van Piaget een model van de morele ontwikkeling ontworpen bestaand uit zes stadia waarvan de volgorde universeel vastligt
Uit: Struyven, K. (2003). *Groot worden, de ontwikkeling van baby tot adolescent*. Tiel: Lannoo campus.

van de ouders wordt gedragen, wordt het aanvoelen van het verloop van de beweging ontwikkeld. Hier komt men tegelijkertijd tegemoet aan de veiligheid en emotionele component van het kind. Het kind voelt aan dat het geholpen wordt en dat hij er niet alleen voor staat. Een voorstelling van de wijze waarop een beweging verloopt kan ook bewust worden gemaakt door ondersteunende vragen als 'Heb je gezien hoe hij Bram daar vanaf is gesprongen?'

** Leren via waarneming*

Het kijken naar een beweging en deze vervolgens nadoen geeft een goed overzicht maar is nog vrij beperkt. Leren via waarneming geeft een breder beeld: door goed waar te nemen kan het kind analyseren en kan het onderscheid maken in de richting, het tempo van het bewegen en het gebruik van de ruimte. We kunnen waarnemen onderscheiden in:

- optisch waarnemen: het zien
- akoestisch waarnemen: het horen
- tactiel waarnemen: voel/ aanraken

en door verschillende combinaties hiervan. Bij de kleuters zijn het vooral de tactiele prikkels die een belangrijke rol spelen bij het waarnemen: het aanraken, het pakken en grijpen van dingen. De bedoeling van leren door waarnemen is om de voorstelling die het kind van een beweging heeft, te verfijnen. Hierbij moeten zoveel mogelijk indrukken worden aangeboden om zo tot een rijk en gevarieerd aanbod te komen. Een voorbeeld hiervan is het spelen met een ballon. Het spelen met een ballon zorgt ervoor dat het oriëntatievermogen verfijnd wordt. De kleuter kan de ballon aanraken met handen, voeten, vingers en knieën of hij kan hem voortbewegen door hem te gooien of er tegen te slaan. Door hem aan te raken en te pakken maakt hij kennis met heel wat nieuwe bewegingen.

** Leren door ervaren en experimenteren*

Kleuters kunnen ook leren door te experimenteren tijdens het spelen. Hierbij moeten ze voldoende tijd krijgen om te spelen. Zo kunnen ze vele nieuwe dingen ontdekken en al spelenderwijs dingen ervaren. Spelenderwijs leren ze concentreren op hun spel en bezigheden. Kleuters uitnodigen tot spel is van meer belang dan leiding geven aan een spel. Door nieuwsgierigheid, confrontatie met het onbekende en betrokkenheid zal een kind nieuwe dingen leren. Tijdens de bewegingsopvoeding moet de leerkracht een landschap creëren dat uitdagend genoeg is waardoor de kleuters kunnen experimenteren en nieuwe dingen kunnen bijleren. Als je bij kleuters een les maakt met klein materiaal is het aangeraden om de kleuters in begin te laten experimenteren en daarna hierop verder te bouwen. Bij een les met ballonnen moet je niet te veel geleide opdrachten geven maar

ze laten experimenteren en hierop verder bouwen. Zo kan je zeggen: 'Hebben jullie dat gezien? Femke kan de ballon aanraken met haar neus? Kunnen jullie dat ook?'

* Situatief leren

Kleuters kunnen ook leren door in bewegingssituaties complexe handelingen uit te voeren. Ze vragen van de lln een complex bewegingsgedrag. Die ervaringen kunnen ze dan overdragen naar andere bewegingssituaties (= transfer) . Deze transfer van het geleerde naar andere situaties lukt alleen als er sprake is van een gelijkaardige bewegingselementen. Een voorbeeld hiervan is de overgang van een driewieler naar een fiets. Naarmate een kleuter beter in staat is zelfstandig dit soort veranderingen in een situatie aan te brengen, des te verfijnder wordt zijn gevoel voor bewegen. Zo wordt zijn bewegingsintelligentie vergroot. Een ander voorbeeld zien we bij schommelen. Eerst vindt die beweging plaats op de handen en knieën van de volwassene. Langzamerhand maakt het geschommeld worden plaats voor het zelf schommelen op een schommel in de tuin. Het verlangen om hoger te gaan wordt steeds groter, en ook de tegenbeweging wordt ontdekt. Later kan er ook geschommeld worden met anderen of in een grote groep.

* Probleemoplossend leren

Leren door problemen binnen bewegingssituaties op te lossen is een goede methode voor kleuters om bij te dragen aan de ontwikkeling van het zelfvertrouwen. Als het kind voor onbekende situaties komt te staan, stelt het zich onbewust vragen als: 'kan ik dat?'; 'Moet ik dat?'. Een sprong in het zwembad, over een hek klimmen zijn allemaal bewegingsproblemen die moeten opgelost worden. De kleuter moet zich zelf in staat stellen om dat probleem op te lossen en uit te voeren.

Hoofdstuk 2: Didactiek in het kleuteronderwijs

2.1 Lesgeefstijl bij kleuters

Het lesgeven aan kleuters vergt een heel ander aanpak dan het lesgeven aan kinderen van de lagere school. Bij kleuters is het aangeraden om de lessen in te kleden in een thema. Door landschapsgericht te werken spelen we in op de fantasie en de kennis van de kleuters. Zo kan je bijvoorbeeld rond het thema 'dierentuin' werken. De kleuters leren tijdens de les welke dieren er in de dierentuin leven (kennis) en 'welke hindernissen' (fantasie: eekhoortjes op de takken (bank)) ze bijvoorbeeld moeten nemen. Bij kleuters ga je bijna nooit in een gesloten didactische werkvorm lesgeven omdat ze nog niet in staat zijn om gestructureerd te werken. De organisatie bij kleuters is ook heel belangrijk. Wat doe je als alle kleuters ineens rond je benen staan wanneer je gevraagd hebt dat ze in een kring rond de juf moeten gaan zitten? Of hoe kan je de kleuters gespreid in de zaal laten zitten? Eén voor één op een plaats zetten? Dat vraagt wel erg veel tijd! Hier moet je dus héél goed over nadenken en weten dat dit soms veel tijd vraagt. Bij kleuters moet je ook zeer expressief zijn. Door de manier van spreken (intonatie, expressie,...) krijg je de aandacht van de kleuters. Zo kan je met je ogen en gezicht bij kleuters al heel wat duidelijk maken.

2.2. Didactische tips

De kleuter onderscheidt zich van andere leeftijdscategorieën door specifieke kenmerken (zie hoofdstuk 1). Deze kenmerken hebben dan ook consequenties voor ons lesgeven. Hierbij geef ik enkele didactische tips waarmee je bij het lesgeven van kleuters moet rekening houden:

- **Voldoen aan de speeldrang van de kinderen:** om aan de speeldrang van de kinderen te voldoen moeten we situaties bieden die uitnodigen tot bewegen. De kleuters moeten kunnen bewegen op eigen wijze, eigen tempo en eigen niveau. Vermits we in het kleuteronderwijs met ontwikkelingsdoelen³ werken, zijn kinderen niet verplicht bepaalde doelen te bereiken. Hierdoor stellen we geen hoge verwachtingen voor de kleuters, maar wel veel situaties waarin kinderen kunnen bewegen en vaardigheden kunnen oefenen.
- **Ruime opdrachten:** als opdrachten voor kleuters gesteld worden moet die zo ruim mogelijk zijn en zeker niet te veel gebonden opdrachten aanbieden. Bijvoorbeeld wanneer we werken met een ballon: " Wij gaan allemaal proberen de

---

³ Uit: Nackom, K. (2005-2006) *cursus didactiek 2 LO*. KHLeuven

ballon in de lucht te houden". Hoe, en met welke hand, hoe vlug, hoe hoog, enz. wordt niet aangegeven. Als leerkracht is het heel belangrijk om te kijken en te observeren en zo in de spelen op wat je ziet en te voldoen aan de behoefte van de kleuters. Zo moet er ook voldoende uitdaging in de opdrachten zitten.

- **Keuzemogelijkheden:** wanneer er bijvoorbeeld een klauterparcours is uiteengezet, moeten we de richting aanbieden en de volgorde van het parcours, maar niet altijd de bewegingsvormen. Bij een groep kleuters met verschillende vaardigheidsniveau zorg je voor keuzemogelijkheden binnen het klauterparcours, of maak je twee verschillende parcours met een verschillend niveau. Een 5-jarige kleuter kan zich al beter aan een opgegeven bewegingsvorm houden dan een 3-jarige kleuter.
- **Geen onnodige hulp verlenen:** hiermee wordt de helpende hand bedoeld die je als leerkracht toesteeft tijdens de uitvoering van een beweging. Kleuters gaan zich vaak niet in moeilijkere bewegingssituaties begeven dan ze zelf aankunnen. Ze zijn verkennend en ontdekkend bezig. Daarom moet je hen zoveel mogelijk hen gang laten gaan. Je moet ervoor zorgen dat er verschillende keuzemogelijkheden mogelijk zijn, zodat directe hulp niet meteen nodig is. Natuurlijk laat je een kind dat in serieuze problemen komt niet aan zijn lot over. Ook hier is het vertrouwen dat je als leerkracht geeft heel belangrijk. Je moet laten zien dat de kleuters ook dingen alleen kunnen maar dat ze nog steeds op je hulp kunnen rekenen.
- **Rustmomenten:** Na intensief oefenen wil de kleuter even uitblazen. Je moet dit binnen de opdracht toestaan of ervoor zorgen dat de opdracht niet te lang duurt en dat er zo rustmomenten ontstaan. Naarmate de kleuter ouder wordt, heeft hij minder behoefte aan rustmomenten. Zo kan een 5-jarige kleuter een opdracht langer volhouden dan een 3-jarige kleuter.
- **Herhaling:** Zorg ervoor dat situaties regelmatig (maar aangepast aan het niveau) terugkeren. Door binnen de situatie ruime opdrachten te geven, bied je de kleuters de mogelijkheid om veel te herhalen. Zo kan je bij het werken met ballen het gericht rollen oefenen door op verschillende manieren de bal ergens heen te rollen (op een bank, tussen kegels, in een doos, nr een andere kleuter,...)
- **Geduld:** Het is enorm moeilijk het geduld op te brengen om de kleuters voldoende hun eigen gang te laten gaan. Vaak wil je te snel ingrijpen. Soms moet je jezelf dwingen eerlijk te observeren of de kinderen nog fijn bezig zijn. Het gevolg hiervan is dat je soepel met je lesvoorbereiding moet omgaan.
- **Observeren:** dit is een heel belangrijke bezigheid van de lesgever tijdens de les. Het observeren geeft de mogelijkheid om op tijd de situatie aan te passen en via evaluatie de beginsituatie vast te stellen voor de volgende lessen. Tijdens het

observeren moeten we als leerkracht kijken naar datgene wat de kleuters al kunnen. Hierdoor kunnen we de leerstof(opbouw) aanpassen aan het niveau van de kleuters.

Kortom, het observeren tijdens een les kan 2 functies⁷ hebben:

- 1) We moeten de klas observeren om een beginsituatie te kunnen bepalen
- 2) We krijgen informatie over het verloop van de les. Op basis hiervan kunnen zowel organisatorische als didactische maatregelen genomen worden.

- **Concentratie:** De kleuters kunnen zich nog niet lang achteréén op één voorwerp concentreren. Zorg dus voor afwisseling en houd je uitleg kort.

2.3 Didactische werkvormen

Volgens Van Gelder⁸ (1979) is een didactische werkvorm: ' de wijze waarop de onderwijsgevende de lln in aanraking brengt met de leerstof, door het stellen van taken en het geven van informatie'. We kunnen het omschrijven als de manier waarop de lesgever de bewegingssituaties aanbiedt. De gebruikte werkvorm is afhankelijk van de groep en wat je ermee wilt bereiken. Bij het kiezen van een werkvorm moeten we rekening houden met leeftijd, niveau van kleuter, optimale bewegingsintensiteit en een veilige opstelling. Volgens Van Gelder kunnen we drie didactische werkvormen onderscheiden:

- **de uitnodigende didactische werkvorm:** de lln zijn hier actief en de lesgever stimuleert en controleert. De kleuter krijgt hier vrije- of gebonden opdrachten waarbij het zelf naar een oplossing moet zoeken. Een voorbeeld hiervan is dat de kleuter moet proberen over een "gracht" te komen. De manier waarop hij dat mag doen is geheel vrij. De opdracht kan meer gebonden worden als er bepaalde beperkingen bij gemaakt worden. Wanneer de kleuter over de gracht moet springen waarbij eerst de handen en dan de voeten geplaatst worden.
- **de vragende didactische werkvorm:** de lesgever en de kleuters zijn hier actief. D.m.v. vragen te stellen en overleggen met de groep kls zal het kind duidelijk moeten worden wat het moet doen. Je kan hier tijdens een les bewegingsopvoeding de lln allerlei vragen stellen. Bijvoorbeeld: Welk diertje denk je dat in de boom klimt? (= schuingestelde bank) Hoe klimmen die diertjes? Zo komen de kleuters geleidelijk aan te weten wat ze moeten doen.
- **de mededelende of aanbiedende didactische werkvorm:** de lesgever dirigeert, de lln volgen. Door te vertellen, mede te delen, te beschrijven,

---

⁷ Uit: Göring-Lamers, A. en Tenten-Litjens, M. (2002). *Kleuter in beweging*. Meppel: Edu' Actief.

⁸ Uit: Werkgroep Groels. (1993). *Bewegen en didactiek 2*. Wolters-Noordhoff.

verklaren of te demonstreren, duidelijk maken wat het kind moet doen. Het kind doet na wat hem opgedragen wordt. Bij een les bewegingsopvoeding kan je deze didactische werkvorm waarmaken door eerst een korte instructie te geven en daarna een demo te geven en daarna eventueel ook een kleuter te laten demonstreren. De kleuters vinden het heel fijn dat ze zelf ook mogen demonstreren!

Bovenstaande didactische werkvormen komen ook aanbod bij het lesgeven in de lagere school. De volgende werkvorm⁹ is specifiek voor het werken met kleuters (en 1ste graad lagere school):

- **de fantasievorm:** de lesgever lokt bepaalde bewegingsvormen uit d.m.v een verhaal aan de kinderen te vertellen. Door te werken in fantasievorm voorkomt men vaak veel uitleg. Bijvoorbeeld bij het werken rond het thema sneeuwitje en de zeven dwergen. De leerkracht is sneeuwitje en de kleuters zijn de dwergen. De leerkracht vertelt een kort verhaaltje en bouwt hierop verder tijdens de les. Wat doen de dwergen? Door het bos wandelen (zaal) , hout hakken (balletjes gooien), in holletje kruipen (onder banken),....

2.4 Differentiëren in een bewegingsles voor kleuters

2.4.1 Wanneer differentiëren?

In het kleuteronderwijs is het heel belangrijk om te differentiëren. We moeten de leerstof aanpassen aan de verschillen tussen individuele lln, wanneer het gaat om begaafdheid, onderwijsniveau, tempo en leerstijl. Differentiatie houdt het treffen van maatregelen op pedagogisch, didactisch en organisatorisch gebied in. Het doel van differentiatie is het onderwijs beter te laten aansluiten bij verschillen die tussen kinderen optreden. Differentiatie⁸ is dus een middel waarmee we proberen elk kind zo optimaal mogelijk leren zich zinvol te bewegen en ervoor te zorgen dat elke les een uitdaging is voor elke kleuter. De manier waarop er gedifferentieerd wordt is ook afhankelijk van de lesgever zelf. Zo zal een op prestatiegerichte lesgever vaker overgaan tot differentiatie in homogene prestatiegroepen. De meer op sociaal gedrag gerichte lesgever zal vaker komen tot heterogene groeperingvorming, de op plezier gerichte lesgever tot interessegroepen.

2.4.2 Doelstellingen van differentiatie

---

⁹ Uit: Van Dijk, H. en Göring-Lamers, A. (1995). *Kleuter in beweging*. p 54. s' Hertogenbosch.

⁸ Uit: Werkgroep Groels. (1993). *Bewegen en didactiek 2*. Wolters-Noordhoff.

De doelstellingen van differentiatie zijn, het kind te laten werken op eigen, optimaal niveau, in eigen tempo en indien mogelijk ook naar interesse van het kind. Een voorbeeld van dit laatste is de kleuters vrij laten spelen. Als kinderen op hun eigen niveau kunnen werken, heeft dat in het algemeen meer plezier en motivatie tot gevolg. Het voorkomt reactie van kinderen die toch niet kunnen voldoen aan de gestelde eisen, of onrust van kinderen die op een veel te laag niveau moeten werken.

2.4.3 Mogelijkheden om te differentiëren

Er zijn verschillende manieren⁹ waarop we kunnen differentiëren en maatregelen kunnen nemen om te kunnen differentiëren. We zetten ze even op een rijtje en geven er een praktijkvoorbeeld bij:

- **De wijze van opdracht geven:** Hele strakke opdrachten geven de kleuters weinig mogelijkheden tot een persoonlijke invulling. Binnen ruime opdrachten kunnen meer kleuters zich vinden. Bij een klimparcours kan je opgeven in welke richting de kleuters het parcours moeten afleggen en waar ze moeten vertrekken maar op welke manier ze het parcours afleggen (springend, hinkelend, handen en voeten) mogen ze zelf kiezen. De meeste 5-jarige kleuters zijn wel in staat om zich te houden aan gebonden opdrachten. Wanneer we met klein materiaal werken kunnen we de volgende opdracht aan de kleuters geven: 'We gaan allemaal rollen met de bierviltjes. Je mag kiezen: alleen, per 2 of met meerdere kleuters'. De opdracht is ruim gesteld zodat de kleuters op hun eigen niveau kunnen werken.
- **Het werken in niveaugroepen:** Men kan kinderen van een gelijk vaardigheidsniveau samen laten spelen in een aan hen aangepast situatie. De lesgever moet de kinderen erg goed kennen om op deze wijze groepen te kunnen samenstellen. Zo kan je 2 verschillende bewegingsbanen maken en de kleuters indelen naargelang hun niveau. Zo vermijdt je de ongeduldigheid van een vaardige kleuter. Een nadeel van deze vorm van differentiatie is dat we niet tegemoetkomen aan de doelstelling waarbij de kleuters leren hun beurt af te wachten. Wanneer we met klein materiaal werken, kan je de kleuters indelen in groepjes van ongeveer hetzelfde vaardigheidsniveau. Als leerkracht moet je aan de verschillende groepjes eenzelfde opdracht geven. Bij het groepje met een hoger vaardigheidsniveau kan je tijdens het oefenen veranderingen aanbrengen. Zo differentieer je binnen de groepjes afhankelijk van het vaardigheidsniveau.

---

⁹ Uit: Van Dijk, H. en Göring-Lamers, A. (1995). *Kleuter in beweging*. p 54. s' Hertogenbosch.

- **Het aanbieden van keuzemogelijkheden binnen de situatie:** Men kan bijvoorbeeld de kleuters laten kiezen hoe ze omhoog gaan bij een klimparcours. Je kan een niveauverschil maken door ze te laten kiezen via een bank of via een moeilijke klimladder. Zo kunnen minder vaardige en vaardige kinderen functioneren binnen één groep. Ook wanneer de lesgever het springtouw losjes vasthoudt kunnen de kinderen kiezen of ze laag springen in het midden of hoog springen aan de zijkant. Wanneer we rond springvaardigheden werken met een hoepel of fietsband kan je de kleuters laten kiezen of ze over de hoepel springen of in de hoepel. Hier kan dan nog een moeilijkheid bijkomen door ze met 1 been of 2 benen te laten springen.

Hoofdstuk 3: Klein materiaal

3.1. Waarom werken met klein materiaal?

Tijdens een les bewegingsopvoeding bespaar je heel wat tijd door met klein materiaal te werken. Wanneer we werken met groot materiaal neemt het klaarzetten (vooral bij kleuters) veel tijd in beslag. Ze zijn vaak nog niet in staat om grote en zware materialen te verplaatsen. Een ander voordeel van werken met klein materiaal is dat je hier ook met kosteloos materiaal kan werken. Vaak ontbreekt het de school geld om allerlei materialen aan te kopen. Met een beetje fantasie en creativiteit kan je een hele les bewegingsopvoeding vullen met materialen die je her en der vindt. Zo kan je de motorische ontwikkeling bij kleuters stimuleren zonder hier veel geld aan te besteden. Enkele voorbeelden van kosteloos materiaal zijn kranten, wc-rolletjes, bierviltjes, fietsbanden, bloempot, dweil, ... Het grote doel van werken met klein materiaal is het bevorderen van de behendigheid (oog- handcoördinatie en oog- voetcoördinatie) en de fijne & grote motoriek te stimuleren en verbeteren.

3.2 Soorten klein materiaal

Göring-Lamers en ten Napel-Schuring¹⁰ maken een opsplitsing van klein materiaal in 2 groepen. De kleine aangekochte materialen en de alternatieve materialen. Zowel de grove als fijne motoriek kan met beide groepen gestimuleerd worden. Welke voorwerpen bij welke groep horen vinden we in de volgende alinea terug:

- **klein aangekocht materiaal:** voor kleuters is er heel wat didactisch materiaal dat kan aangekocht worden. Het is uiteraard niet goedkoop en ook vaak éénzijdig materiaal.

Enkele voorbeelden van klein materiaal: kleine balletjes, ballonnen, hoepels, kegels, tennisballen,...

- **alternatief materiaal:** kosteloos en zelf vervaardigd materiaal zijn erg waardevol om mee te werken. Het is budgetvriendelijk en ook nog multifunctioneel.

Enkele voorbeelden van alternatief materiaal¹⁰: kranten, wc-rolletjes, bierviltjes, fietsbanden, dozen, isolatiebuis, dweil, plasticen bloempot, doekjes, lint, pantybal, sokken, pittenzakken, ...

---

¹⁰ Göring- Lamers, A. en ten Napel-Schuring, F. (2001). *Kleutergym met alternatief materiaal*. Meppel: Edu'Actief.

3.3 Mogelijkheden met klein materiaal

Met klein materiaal kan je verschillende bewegingsvormen (draaien, dragen, gaan, gooien, ...) stimuleren. Bij het maken van een les bewegingsopvoeding met klein materiaal moet je eerst je materiaal uitkiezen. Hieruit zoek je dan een 2-tal bewegingsvormen die je met de kleuters gaat verdiepen. Als je tijdens één les meerdere bewegingsvormen gaat aanbieden, heb je geen zicht op wat de lln nu geleerd hebben tijdens de les. Je hebt hierdoor niet voldoende kunnen observeren wat de kleuters nu kunnen en het lesgeven blijft te oppervlakkig. We bespreken de verschillende bewegingsvormen, hun mogelijkheden en enkele specifieke voorbeelden.¹⁰

a)zwaaien en draaien:

- * materiaal: hoepel, fietsband, doekje, isolatiebuis, linten
- * mogelijkheden met deze bewegingsvorm: -voorwaarts/ achterwaarts draaien
-zijwaarts, op en neer
- * voorbeeld: binnenband fiets: - met 2 handen, 1 hand
- linker- en rechterevoet
- langzaam of snel ...

b)rollen:

- * materiaal: bierviltje, balletjes, tennisbal, hoepels,...
- * mogelijkheden met deze bewegingsvorm : - naar elkaar, over, in , op, tussen, tegen
- * voorbeeld: bierviltje: - onder tafels, banken of poortjes
- over een schuine bank
- tussen touwtjes, blokken, isolatiebuizen die op de grond liggen

c) werpen, vangen, stuiten:

- * materiaal: bierviltje, balletjes, tennisbal, fietsband, bloempot, ballonnen, pittenzak (er zijn heel wat materialen waarmee je het gooien bij kleuters kan stimuleren)
- * mogelijkheden met deze bewegingsvorm: - vooruit, achteruit, omhoog, omlaag
- in, door, naar, op, onder
- naar elkaar
- * voorbeeld: pittenzak: - met linker- en rechterhand (voet)
- onderhands- of bovenhands
- hoog en ver

---

¹⁰ Göring- Lamers, A. en ten Napel-Schuring, F. (2001). *Kleutergym met alternatief materiaal*. Meppel: Edu'Actief.

- hard en zacht
- verschillende richtingen
- verschillende manieren van landen

d) slaan(koppen en schoppen):

- * materiaal: ballonnen, tennisbal, balletjes
- * mogelijkheden met deze bewegingsvorm: - omhoog, vooruit, zijwaarts,
- naar elkaar
- * voorbeeld: ballon: - omhoog, omlaag
- hard, zacht
- LH, RH, wijsvinger, duim, pink, ...

e) springen:

- * materiaal: fietsband, bloempot, isolatiebuis,...
- * mogelijkheden met deze bewegingsvorm: - op, over, zijwaarts, voorwaarts
- 1 been, 2 benen
- * voorbeeld: isolatiebuis: - afzetbeen 1 of 2 vtn
- landing met 1 of 2 vtn
- met of zonder isolatiebuis
- verschillende sprongen (wisselsprong, hazensprong,...)

f) slepen:

- * materiaal: doek, dweil, kussen
- * mogelijkheden met deze bewegingsvorm: ruglig, buiklig, zitvlak, hurkzit,....
- * voorbeeld: dweil: - aan de handen of voeten
- vooruit of achteruit
- via lijnen
- bochten makend, slingerend, zigzaggend
- langzamer, sneller

3.4 Opbouw van een bewegingsactiviteit met klein materiaal

Wanneer we rekening houden met het didactische onderwijs bij kleuters opteren we voor de volgende aanpak bij het werken met klein materiaal

1. Experimenteren¹⁰

---

¹⁰ Göring- Lamers, A. en ten Napel-Schuring, F. (2001). *Kleutergym met alternatief materiaal*. Meppel: Edu'Actief.

Iedere les begint met experimenteren, de leerkracht moet tijd vrij maken om de IIn te laten kennismaken met het materiaal. Ze mogen ermee spelen waardoor ze allerlei eigenschappen en mogelijkheden van het materiaal ontdekken. Hoe kan ik die ballon in de lucht houden? Kan ik dit al liggend? Als leerkracht moet je hier voldoende aandacht aan besteden. Voor de leerkracht is dit ook een belangrijk moment om te observeren. Je krijgt een idee van de beginsituatie en je ziet wat de kleuters al of nog niet kunnen. Zo kun je het verdere verloop van de les inschatten en gaan bepalen.

Tip: Ga als lesgever steeds in op wat je ziet en neem een kind als voorbeeld!

2. Speelse opdrachten rond de 2 gekozen bewegingsvormen (zie 3.3)

Zoals hierboven al gezegd werd, moeten de opdrachten ruim gesteld worden. We werken met open en niet te sterk gebonden opdrachten. Een voorbeeld van werken met klein materiaal: geef de kleuters een doekje (zakdoekje) en stel als opdracht dat ze verschillende dingen mogen ' uitproberen'. Hierdoor gaan de kleuters tot allerlei functies komen, zoals: zwaaien, dragen, gooien, draaien, wapperen, ... Door te observeren ga je inspelen op de behoefte en uitdaging van de kleuters. Er zullen heel wat kleuters zijn die zich meteen aangesproken voelen en verschillende dingen gaan uitproberen met dit doekje. Er zullen ook kleuters zijn die een afwachtende houding aannemen en eerst rondkijken om te zien wat andere ermee doen en dit dan nadoen. Zo leren de kleuters van elkaar. Als leerkracht moet jij de kleuters stimuleren door te zeggen: ' Kijk eens, wat Lucas al kan! Wie van jullie kan dat ook?' Of je kan een kleuter als voorbeeld nemen die iets doet wat de andere nog niet ontdekt heeft of de kleuters zelf laten nadenken. Zo speel je in op de creativiteit en stimuleer je het zelf nadenken en het ontdekken van hun eigen mogelijkheden.

3. Spel met klein materiaal:

Kleuters vinden het altijd enorm plezant als er een spelelement in de les voorkomt. Hier moet je ook inspelen op de fantasie van de kleuters. Zo kan je 'tikkertje kangoeroe' spelen waarbij elk kind een krantenpropje heeft. Alle kinderen zijn kangoeroetjes , maar er zijn ook 2 grote kangoeroes die je kunnen komen tikken. Wat moet je doen als je getikt bent? De kleuter moet zijn propje tussen de voeten leggen en een buideltje maken met zijn armen. Een andere kleuter kan hem bevrijden door met zijn krantenpropje in de buidel van de kangoeroe te gooien.

Hoofdstuk 4: Materiaalgebruik in hoeken

4.1 Waarom in hoeken werken?

Bij hoekenwerk werken de kinderen in groepen en komen er verschillende functies aan bod in één les. Wanneer we de zaal in drie of vier delen, door de hoeken af te scheiden met banken, linten of andere afbakeningen, kunnen we rond verschillende bewegingsvaardigheden werken. De kleuters leren hier in kleinere groepjes te werken en zelfstandig aan het werk te gaan. Wanneer je verschillende hoeken aanbied met telkens een andere bewegingsvaardigheid zal er in een les heel wat variatie zitten. Zo kunnen we de kleuters een heel rijk en gevarieerd landschap aanbieden. Wanneer we in hoeken werken is het niet de bedoeling dat je veel materiaal gaat neerzetten in die hoek. Zo kunnen de kleuters een overzicht houden. De 5-jarige kleuter is al in staat om in groepjes te werken aan één bepaalde hoek en op teken van de leerkracht door te schuiven naar de volgende hoek. Bij jongere kleuters daarentegen is het best aangeraden om de kleuters zelf te laten kiezen aan welke hoek ze starten en waar ze willen staan. Wanneer je merkt dat voor een bepaalde klas een situatie te moeilijk, te makkelijk, te gevaarlijk of te complex is kan je deze situatie nog veranderen en aanpassen aan het niveau van de klas.

4.2 Verschillende soorten hoeken

Volgens ten Napel-Schuring en Göring-Lamers kan men hoeken¹⁰ indelen naargelang de verschillende bewegingsvormen (zie 3.3). Hier volgt kort een overzicht¹¹ van de verschillende hoeken en hun mogelijkheden.

- **Mikhoek:** in deze hoek kunnen we mikken mogelijk maken door middel van gooien, rollen, schoppen of slaan. Wanneer we met rollend materiaal werken, is het aangeraden om de kleuters weg van de hoek toe te laten werken. Dit om te voorkomen dat het rollend materiaal naar andere hoeken wegrolt. Bij het werken met materiaal is het belangrijk dat je de hoeken goed afbakent.

Belangrijk: -differentieer in afstand : zo eerst van dichtbij werpen en geleidelijk aan verder en verder. De afstand kan afgebakend worden d.m.v. krijtlijnen, linten tape, banken, ...

---

¹⁰ Uit: Göring- Lamers, A. en ten Napel-Schuring, F. (2001). *Kleutergym met alternatief materiaal*. Meppel: Edu'Actief.

¹¹ Uit: Bijscholing: Docent Fineke Ten Napel. *Kleutergym met alternatief materiaal*. Kaderdag 7 oktober 2006. KHLeuven

-differentieer in materiaal: de kleuters moeten tijdens hun kleuterperiode ook kennismaken met verschillende soorten materialen. Laat ze daarom kennismaken met harde en zachte materialen, grote en kleine ballen, andere materialen om mee te mikken; pittenzakken, sokken, ...

Voorbeeld: - je kan een bank plaatsen met op het einde van de bank een voorwerp. De kleuters moeten gericht kunnen werpen om het voorwerp van de bank te kunnen rollen.

- **Kruip- en sluiphoeek:** bij deze hoek is het leuk voor de kleuters om verschillende poortjes en tunnels te maken om door te kruipen.

Belangrijk: - veiligheid: wijs de kleuters op veiligheid bij tunnels en sluiphoeken. Wanneer je een opstelling maakt waarbij er matjes op banken liggen moet je de kleuters duidelijk zeggen dat ze niet op de matjes mogen gaan zitten wanneer er een kleuter onder de matjes kruipt.

Voorbeeld: - je kan in verschillende dozen een grote opening maken aan de voor- en achterzijde en de kleuters hier door laten kruipen.

- **Trek- en duwhoeek:** deze hoek is vrij moeilijk voor jongere kleuters. Bij deze hoek hebben de kleuters kracht nodig en die is bij de jongste kleuters nog niet voldoende ontwikkeld.

Voorbeeld: - je kan een dik touw op borsthoogte van de kleuter vastbinden aan het klauterraam. Ze moeten dan op een dweil gaan staan en zich hand voor hand vooruit trekken naar het klauterraam

- **Schommelhoeek:** hier is vrij veel materiaal voor nodig. Je vindt bijna geen kant-en klaar schommelmateriaal in een turnzaal. Hier moet je zeer creatief wezen en op een veilige manier schommelmateriaal maken.

Belangrijk: - veiligheid: wijs de kleuters op de afstand die ze moeten in acht nemen wanneer een kleuter aan het schommelen is. Zet een kegel waarachter ze moeten wachten tot het hun beurt is.

Voorbeeld: - maak een schommel door een fietsband vast te maken aan twee touwen.

- **Balanceerhoeek:** in deze hoek moet je veel differentiëren in hoogte en breedte, of andere situaties maken door hindernissen te plaatsen of onderbrekingen te maken.

Voorbeeld: - je kan allerlei handjes en voetjes uitknippen uit karton of papier. De kleuters moeten hierop de juiste hand of voet zetten: dus linkervoet op de voet waar de teen rechts zit enzovoort.

- **Springhoeek:** in deze hoek kan je ook heel wat differentiëren in afstand, diepte en hoogte. In de springhoeek kun je het accent leggen op diepspringen, verspringen, hoogspringen, ritmisch springen en steunspringen.

Voorbeeld: -je kan hoogspringen inoefenen door de IIn naar verschillende voorwerpen op verschillende hoogtes(ballonnen, touwtjes,) te laten springen.

Hoofdstuk 5: Themalessen met klein materiaal

Wanneer we bij kleuters willen inspelen op hun belevingswereld moeten we inspelen op hun fantasiewereld en 'onze' wereld. Hoe kunnen we dit doen? We kunnen werken rond verschillende gekende en ongekende thema's. Via thema's kan de juf de werkelijkheid aangrijpen en vertellen over het milieu, dieren, vriendschap, gezin,... Wanneer we tijdens een les bewegingsopvoeding met thema's gaan werken, ga je zien dat de kleuters meer gemotiveerd zijn. Ze gaan zich inleven in het thema zoals geen enkele volwassenen dit kan. De kinderen beelden zich verschillende dingen in, leven zich in en leren nieuwe dingen bij. Themalessen zijn hier een ideaal middel om aan de fantasie en kennis van de kleuter tegemoet te komen. Bij themalessen is het ook belangrijk dat de emotionele component aan bod komt. De kinderen kunnen bijv. bij het thema 'gevoelens' kennismaken met angst, blijdschap, verdriet, ... De kleuters vinden het ook enorm plezierig wanneer er in de themalessen tekeningen en ander didactisch materiaal gebruikt wordt. Zo werken we ook aan het visuele aspect bij kleuters. Door tekeningen, foto's, didactisch materiaal te gebruiken kunnen kleuters zich alles beter voorstellen en zich sneller en makkelijker inleven. De volgende thema's¹² komen in de lessen bewegingsopvoeding vaak aan bod; piraten, brandweer, post, seizoenen, sinterklaas, kerst, boerderij, verkeer, ... Deze thema's zijn onderwerpen waar kleuters in het dagelijkse leven mee geconfronteerd worden. Het zijn dingen die tijdens het jaar plaatsvinden en binnen het interesseveld van de kleuter liggen. De thema's moeten de kleuters aanspreken en informatief genoeg zijn om zo nog nieuwe dingen te kunnen bijleren omtrent een bepaald thema. Wanneer je aan een kleuter vraagt: 'Welke dieren leven er op een boerderij?'. Elke kleuter van de klas gaat hier een antwoord op kunnen geven. Via hun kennis en nieuwe aangebrachte info zal je de bewegingvaardigheden van de kleuters kunnen verbeteren en zal je met klein materiaal (aangekleed in het thema) de psychomotorische ontwikkeling bij kleuters kunnen stimuleren.

---

¹² Zie www.kleuters.eigenstart.nl (laatst geraadpleegd op 17/12/2006)

C. Praktijkgedeelte

De opeenvolgende lessen bevatten een duidelijke structuur. De lessen omvatten een voorblad en de eigenlijke les. Op het voorblad staat het thema waarrond gewerkt wordt en algemene info die een overzicht geeft van de twee belangrijkste bewegingsvormen. Ook de leeftijd, het nodige klein materiaal en het overige materiaal worden duidelijk omschreven. Wanneer er tijdens de lessen muziek gebruikt wordt, wordt geprobeerd om de cd's en nummers zo duidelijk mogelijk weer te geven. Ook de bronnen die gebruikt worden bij het maken van de lessen worden duidelijk genoteerd.

In de eigenlijke les wordt een indeling gemaakt in ontwikkelingsdoelen, activiteiten en organisatie. Binnen de activiteiten worden de verschillende opdrachten en spelen uitgelegd. Bij de organisatie wordt het materiaal omschreven en een schets gemaakt om de oefening zo duidelijk mogelijk weer te geven.

Bij elke les bevindt zich nog een overzicht met didactische tips en opmerkingen. Deze zijn een hulpmiddel bij het geven van de lessen. Uit deze tips kunnen nieuwe ideeën komen die interessant kunnen zijn bij het geven van de lessen.

Sommige lessen zijn voorzien van didactisch materiaal dat tijdens de lessen gebruikt werd. Dit kunnen foto's, afbeeldingen of diploma's zijn.

(lessen zie bijlagen)

5. Besluit

Na het lezen van dit werk zou men een beter zicht moeten hebben op de bewegingsopvoeding bij kleuters met klein materiaal. De theoretische achtergrond en de gegeven lessen zijn een hulpmiddel bij het maken van lessen voor kleuters. Iedereen die met kleuters wil werken kan deze informatie gebruiken. In alle lessen zitten verschillende ideeën die in combinatie met eigen ervaring en inbreng een persoonlijk tintje kunnen krijgen. Daarnaast biedt het werk ook didactische opmerkingen die meer informatie geven over het werken met klein materiaal en de didactiek bij kleuters.

Mijn verwachtingen voor dit onderwerp waren mijn kennis en ervaring rond kleuters verder uit te breiden. Hier ben ik voor een groot deel in geslaagd. Zo heb ik tijdens het gehele proces mijn didactisch handelen bij kleuters erg verbreed. Ook het didactisch handelen in het algemeen heeft een positieve evolutie doorgemaakt. De literatuurstudie heeft mij hierbij geholpen maar de meeste ervaring heb ik opgedaan bij het lesgeven zelf. Het werken met klein materiaal heeft mij dan ook een positieve indruk nagelaten. Zo is het mij opgevallen dat je met een bepaald soort materiaal vele bewegingsvormen kan uitwerken. Verscheidene bewegingsvormen komen telkens terug bij het gebruik van de verschillende soorten materialen. De kleuters zijn ook enorm geïnteresseerd wanneer er met nieuwe materialen gewerkt wordt. Het werken met klein materiaal is iets wat ik in de toekomst nog veel ga gebruiken. Daarbij zou men leerkrachten en studenten ook zoveel mogelijk moeten aansporen om met klein en alternatief materiaal te werken. Dit werken biedt heel wat voordelen en zowel de fijne als grove motoriek kan hiermee gestimuleerd worden.

Met dit eindwerk wil ik ook mensen aansporen om creatief aan de slag te gaan bij het maken van lessen met klein materiaal. Creativiteit moet hierbij op de eerste plaats komen. Zowel de creativiteit bij het gebruik van het materiaal maar ook bij het inspelen op de fantasie van de kleuters. Uit ervaring bij het lesgeven kan worden besloten dat het werken in thema's en fantasie een must is bij het werken met kleuters. De kleuters moeten gedurende het lesgeven voortdurend aangemoedigd worden en er moet zoveel mogelijk op de fantasie ingespeeld worden.

Met dit eindwerk hoop ik zoveel mogelijk mensen warm te maken om met kleuters te werken en ook met klein materiaal. Zo kan dit aanbod meer worden uitgebreid en zal de bewegingsopvoeding voor kleuters een positieve evolutie kennen. Ik hoop ook dat mijn eindwerk een handleiding kan zijn voor vele studenten die bewegingsopvoeding moeten geven.

Literatuurlijst

Boeken

- (1) Vallaey, M. (1997). *Psychomotoriek bij kinderen*. p 17. Leuven: Acco
- (2) Struyven, K. (2003). *Groot worden, de ontwikkeling van baby tot adolescent*. Tiel: Lannoo campus
- (3) Nackom, K. (2005-2006). *cursus didactiek 2 LO*. KHLeuven
- (4) Bertrands, E. en De Medts, C. (2003). *Kleuterstappen in beweging*. Leuven: Acco
- (5) Lambeir, G. (2004-2005). *Bewegingsopvoeding voor kleuters*. KHLeuven
- (6) Lamon, A. (1999). *Hoe kleuters en jonge kinderen "taal" leren in beweging*. Publicatiefonds voor lichamelijke opvoeding vzw.
- (7) Göring-Lamers, A. en Tenten-Litjens, M. (2002). *Kleuter in beweging*. Meppel: Edu' Actief
- (8) Werkgroep Groels. (1993). *Bewegen en didactiek 2*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- (9) Van Dijk, H. en Göring-Lamers, A. (1995). *Kleuter in beweging*. p 54. 's Hertogenbosch
- (10) Göring-Lamers, A. en ten Napel-Schuring, F. (2001). *Kleutergym met alternatief materiaal*. Meppel: Edu'Actief
- (11) Diem, L. en Boetes, B. (1988). *Op de eerste jaren komt het aan*. Intro Nijkerk.
- (12) Florquin, V. en Bertrands, E. (1989). *Speelkriebels voor kleuters*. Leuven: Acco
- (13) OVSG. (1998). *Leerplan voor lichamelijke opvoeding*. Brussel.
- (14) Bracke, R. (1995). *Praktijkboek bewegingsopvoeding voor kleuters*. Leuven: Garant
- (15) Janssen F. en Pompert B. (2003). *Startblokken van basisontwikkeling*. Assen: Van Gorcum
- (16) Verhelst, M. en Coussement, K. (2004). *Bonte Boel*. Leuven
- (17) Berden, D. en De Rits, M. (2004). *Kleuters bewegen*. Antwerpen: uitgeverij de boeck
- (18) Vlaams Verbond van het Katholiek Basisonderwijs. (1999) *Bewegingsopvoeding in de basisschool LEERPLAN*.

Sites

- (19) www.kleuters.eigenstart.nl (17/12/2006)
- (20) www.bobdebouwerwerkplaats.nl (11/3/2007)
- (21) www.bobdebouwer.startpagina.nl (11/3/2007)

Overige

- (22) Bijscholing: Docent Fineke Ten Napel. *Kleutergym met alternatief materiaal*.
Kaderdag 7 oktober 2006. KHLeuven
- (23) Caron, W. en Cor, M. (1991). Dierentuin. In: *Kleuterdansen 2*. (CD)
Windschoten: Nevofoon
- (24) Berden, D. (2004). *Kleuters bewegen* (CD). Antwerpen: uitgeverij de boeck

Bijlagen

In onderstaand schema worden de verschillen tussen de jongste en de oudste kleuters weergegeven: verschillen in de lichamelijke ontwikkeling en in de ontwikkeling van het bewegingsgedrag.

Jongste kleuter	Oudste kleuter
1. mollig, dik buikje	1. meer uitgesproken zichtbaar spierweefsel
2. mollige voetjes	2. voetboog zichtbaar
3. relatief groot hoofd, korte beentjes, korte armen	3. romp en hoofd relatief kleiner in verhouding tot de armen en benen
4. grote behoefte aan geborgenheid en genegenheid	
5. grondkind: verkent de ruimte rondom zich vaak al zittend	
6. bewegen is weinig efficiënt: veel bijbewegingen, alles beweegt mee	6. bewegen is doelgerichter, betere coördinatie
7. kleuter valt nog vaak	
8. hoofdzakelijk groot-motorisch bezig zijn	8. klein- en grootmotoriek verbeteren
9. oog-handcoördinatie is niet geheel ontwikkeld	
10. geen voorkeurszijde	10. voorkeurszijde en kan deze benoemen
11. door veel bijbewegingen snel moe	11. groter uithoudingsvermogen
12. na korte rust snel weer opgeladen	12. verlangen naar grotere activiteiten, vragen naar zware inspanningen
13. speelt graag alleen	13. spelen in groep is leuk
14. wedijver speelt geen rol	14. gaat eigen prestatie vergelijken met die van anderen
15. leert door ontdekken, uitproberen, imiteren en herhalen	15. idem, maar kan zichzelf ook een doel/ taak stellen, leert ook door aanwijzingen
16. het waarom van een bepaalde handeling is vaak alleen voor de kleuter zelf duidelijk, vb. in- en uitladen	
17. ontvankelijk voor fantasievormen	17. idem
	18. nieuwsgierigheid en creativiteit zijn groot
19. zeer korte concentratie op verbale instructie	19. korte concentratie op verbale instructie
	20. ritme-ervaringen zijn mogelijk
	21. eenvoudige speltactiek is mogelijk